

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महिलांचे योगदान

प्रा. भगत आर. एम.

M.A.B.Ed.,NET (History)

इतिहास विभाग दे.सं. गरड महाविद्यालय मोहोळ.

प्रस्तावना -

भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी अनेक लोकांनी बलिदान दिले आहे .सत्याग्रह असहकार इंग्रजांना विरोध विदेशी मालावर बहिष्कार असे विविध उपाय त्यावेळेस सामान्य जनतेनेही केले .लहान पासून मोठ्या पर्यंत सर्वजण स्वतंत्र्यासाठी आसुसलेले होते .त्यात महिला देखील मागे नव्हत्या .महिलांनी देखील पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून स्वातंत्र्य लढ्यात सहभाग नोंदवला .त्यांनी आपलं घर कुटुंब ही जबाबदारी सांभाळताना स्वतंत्र चळवळीत ही सहभाग घेतला .भारतात महिलांवर अनेक बंधने होती .भारतीय समाजात अनेक रूढी परंपरा होत्या. त्यामध्ये सती प्रथा, बालविवाह, पुनर्विवाह, बहुविवाह, पडदापद्धती, विधवा विवाहसंबंदी अशा अनेक प्रकारच्या प्रथा भारतीय समाजात होत्या . १९९० च्या दशकात भारतात महिलांच्या ध्येय धोरणात अनेक बदल करण्यात आले सती प्रथा बंदी ,बालविवाह बंदी ,बहुपत्नीत्व, पडदा पद्धती या विरोधात कडक कायदे करण्यात आले . तसेच विधवा विवाहाला उत्तेजन देण्यात आले. या काळात अनेक सामाजिक धार्मिक चळवळी घडून आल्या. या चळवळी मधून महिलांमध्ये जागृती केली.महिलांवरील अन्याय अत्याचार कमी झाले. स्त्रिया चूल आणि मूल हे काम सोडून इतरही कार्य करू लागल्या.त्याचबरोबर महिलांचे योगदान राजकीय, सामाजिक क्षेत्रात वाढावे. महिला नेतृत्वाला वाव मिळावा यासाठी प्रयत्न केले गेले कारण नंतरच्या काळात वरिष्ठ वर्गापासून सामान्य वर्गापर्यंत सर्वच वर्गातील स्त्रिया राजकारण व समाज जीवनाच्या विधायक कार्याकडे वळल्या. क्रांतिकारी चळवळी, सत्याग्रह, असहकार चळवळ, संप, मोर्चे इत्यादी अनेक मार्गांनी स्त्रियांचा राजकीय जीवनाशी परिचय झाला. क्रांतिकारी चळवळी काही स्त्रियांनी पुरुषांबरोबर कार्य केले व सहभाग नोंदवला. स्वातंत्र्यलढ्याचे महान कार्य करणाऱ्या स्वतंत्र सैनिक, महिला व क्रांतिकारकांच्या कार्याची माहिती संपूर्ण समाजास होणे आवश्यक आहे .त्यांचे मोलाचे योगदान या लढ्यात लक्ष्मी ठरलेले आहे. म्हणूनच त्यांच्या कार्यावर संशोधनात्मक प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे. ज्यांनी पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढा दिला महिलांची काही अशा केला सहन त्रास, माहितीयापा शोधनिबंधात हणार आहोत.

उद्देश

हा शोध निबंध खालील उद्देश समोर ठेवून तयार केला आहे.

१. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचा सहभाग जाणून घेणे.
२. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी महिलांचा जीवन वृत्तांत अभ्यासणे.

३. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी महिलांच्या कार्याची माहिती घेणे.
४. महिलांचा सहभाग असलेल्या विविध चळवळींची माहिती घेणे.
५. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांच्या योगदानाची जाणीव आजच्या पिढीला करून देणे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झालेल्या महिला

१). उषा मेहता -

उषा मेहता यांचा जन्म २५ मार्च १९२० मध्ये गुजरात या ठिकाणी झाला. छोडो भारत आंदोलनातील सक्रिय स्वातंत्र्यसेनानी व प्रसिद्ध गांधीवादी कार्यकर्त्या. १९२७ मध्ये वयाच्या पाचव्या वर्षी साबरमती आश्रमात त्यांनी पहिल्यांदा गांधीजींचे दर्शन घेतले. त्यांच्यावर गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव होता. त्यांनी लहानपणीच स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभागी होण्याचा व खादीची वस्त्रे परिधान करण्याचा संकल्प केला. उषा मेहता यांनी वयाच्या आठव्या वर्षी सायमन कमिशनच्या विरोधी आंदोलनात सक्रिय सहभाग घेतला. भूमिगत रेडिओ केंद्र चालवण्यामध्ये त्यांचा पुढाकार होता. गांधीजी व इतर नेत्यांचे संदेश या केंद्रावरून प्रसारित केले जात. अत्यंत धाडसाने त्यांनी या नभोवाणीकेंद्राच्या माध्यमातून स्वातंत्र्यआंदोलनात योगदान दिले. उषा मेहता या गांधीजींच्या शिष्या होत्या. भारत छोडो आंदोलनात उषाजींचा सहभाग होता. या आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल त्यांना चार वर्षे कारावास झाला होता. सिक्रेट काँग्रेस रेडिओ म्हणून त्यांची ओळख होती. सायमन कमिशन विरोधी चळवळीत तर सहभागी झाल्या व १९४२ ते ४६ येरवडा येथे त्यांना तुरुंगवास भोगाव लागला. १९२० मध्ये त्यांचा मृत्यू झाला. श्रीमती नाथीबाईदामोदर ठाकरसीमहिला विद्यापीठ मुंबई आणि गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद विद्यापीठ यांनी उषा मेहता यांना डिलीट पदविने गौरविले. भारत सरकारने त्यांना पद्मविभूषण पुरस्कार देऊन त्यांच्या कार्याचा सन्मान केला.

२). अरुणा असफ अली -

अरुणा असफ अली यांचा जन्म १६ जुलै १९०९ मध्ये झाला. त्यांचे मूळ नाव अरुणा गांगुली असे होते. त्यांचे शिक्षण नैनिताल या ठिकाणी झाले. शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर त्यांनी कोलकाता या ठिकाणी अध्यापनाचे कार्य केले. काँग्रेस नेते असफ अली यांच्याशी त्यांनी विवाह केला. जयप्रकाश नारायण, डॉ. राम मनोहर लोहिया, अच्युत पटवर्धन यांच्या विचारांचा तसेच समाजवादी विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता. १९४७ मध्ये दिल्ली प्रदेश काँग्रेस कमिटीच्या अध्यक्ष होत्या. १९५५ मध्ये त्या भारतीय कम्युनिस्ट पार्टीत सहभागी झाल्या. १९५८ मध्ये दिल्लीच्या पहिल्या महिला महापौर होत्या. त्या शिक्षकव समाजवादी प्रकाशक होत्या. मिठाच्या सत्याग्रहात त्या सहभागी झाल्या. भूमिगत राहून ही कार्ये केले. भारत छोडो आंदोलनात सर्व नेत्यांना अटक झाल्यानंतर इंग्रजांना न जुमानता मुंबईच्या गवालिया टँक मैदानावर तिरंगा फडकवला. नंतर १९४२ मध्ये त्यांना चार वर्षे कारावा लागला. त्यानंतरही त्यांनी भूमिगत राहून राम मनोहर लोहिया यांच्या मासिकासाठी कार्य केले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर ही त्या राजकारणात सक्रिय होत्या. १९५८ मध्ये दिल्लीच्या पहिल्या महापौर झाल्या. त्यांनी लिंक या नावाने प्रकाशन संस्था काढून वृत्तपत्रे, मासिके व पुस्तके प्रकाशित केली. अरुणा असफ अली यांना त्यांच्या कार्याबद्दल १९६४ मध्ये सोव्हियत युनियनचा प्लॅनिंग पीस प्राईझ हा अवॉर्ड मिळाला. १९९१ मध्ये जवाहरलाल नेहरू अवॉर्ड फॉर इंटरनॅशनल अंडरस्टँडिंग मिळाला. १९९२ मध्ये पद्मविभूषण व १९९७ मध्ये भारतरत्न हा पुरस्कार देऊन त्यांना सन्मानित करण्यात आले. अरुणा असफ अलीया भारतीय शिक्षण तज्ञ, ते कार्यकर्त्या आणि प्रकाशक होत्या. स्वातंत्र्य चळवळीतील गॅड ओल्ड लेडी किंवा १९४२ च्या चळवळीची नायिका असे अरुणा असफ अली त्यांना म्हटले जाते. भारत छोडो आंदोलनात सक्रिय सहभाग होता तसेच १९३० च्या मीठसत्याग्रहात त्यांनी सहभाग घेतला व प्रथमच त्यांना अटक झाली. १९३१ च्या गांधी आयर्विन करारावेळी त्यांना

तुरुंगात ठेवण्यात आले होते. स्वातंत्र्यानंतरही त्या थांबल्या नाहीत तर त्यांनी महिला व कामगारांच्या हक्कासाठी. समाज सुधारण्यासाठी स्वतःला झोकून दिले.

३). भिकाजी कामा -

भिकाजी कामा यांचा जन्म २४ सप्टेंबर १८६१ रोजी मुंबई येथे झाला. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात भारतातील सर्वच धर्मीयांनी भाग घेतला होता. त्यात पारशी धर्मीय लोक ही मागे नव्हते त्यातील एक नाव म्हणजे मादाम कामा. एका सदन पारशी घरातून आलेल्या या स्त्रीने आपली सगळी संपत्ती अनाथ मुलींच्या आश्रमासाठी देऊ केली. समाजात स्त्री स्त्री पुरुष समानता यावी यासाठी चळवळ सुरू केली. मादाम कामायनी लंडन, जर्मनी आणि अमेरिकेत प्रवास केला आणि भारताच्या स्वातंत्र्याच्या बाजूने वातावरण निर्माण केले. दादाभाई नौरोजी यांच्या सचिव म्हणून मादाम कामा यांनी काम केले. त्यांनी युरोपात युवकांना एकत्र करून भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी प्रयत्न करण्यास प्रवृत्त केले. स्वातंत्र्य स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी झटणार्या क्रांतिकारकांना आर्थिक मदतीसह अन्य प्रकारची मदत करत. इ. स. २२ ऑगस्ट १९०७ रोजी जर्मनीतील स्टुटगार्ट येथे सातवी आंतरराष्ट्रीय परिषद भरली होती. या परिषदेत भारताचे प्रतिनिधित्व करण्याची जबाबदारी मादाम कामा यांच्यावर होती. तिथे कोणाच्याही विरोधाला जुमानता त्यांनी भारताचा पहिला झेंडा फडकवला. या झेंड्या मध्ये हिरवा, पिवळा व लाल रंगाचे पट्टे होते. लाल रंग हा शक्तीचे प्रतिनिधित्व करतो. पिवळा विजयाचे, तर हिरवा रंग धीटपणा व उत्साहाचे प्रतीक आहे असे त्यांनी सांगितले. झेंड्यावर आठ कमळाची फुले होती. वंदे मातरम हे देवनागरी अक्षरांमध्ये झेंड्याच्या मध्ये लिहिलेले होते. झेंड्यावर काढलेले सूर्य आणि चंद्र याचे चिन्ह होते. यानंतर पहिल्या महायुद्धाची ठिणगी पडली आणि मादाम कामा यांना फ्रान्समध्ये स्थानबद्ध करण्यात आले. १९३५ पर्यंत त्या तिथेच होत्या. वयाच्या ७४ व्या वर्षी त्या मायदेशी परत आल्या व १९ ऑगस्ट १९३६ रोजी त्यांची प्राणज्योत मालवली.

४) सरोजिनी नायडू -

सरोजिनी नायडू यांचा जन्म हैदराबाद राज्यात १३ फेब्रुवारी १८७९ रोजी झाला. सरोजिनी नायडू या एक राजकीय कार्यकर्त्या आणि कवयित्री होत्या. नागरी हक्क, महिला मुक्ती आणि साम्राज्यवाद विरोधी विचारांच्या समर्थक, वसाहतवादी राजवटी पासून भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात त्या एक महत्त्वाची व्यक्ती होत्या. नायडू यांच्या कवितांमुळे त्यांना भारताची नाइटिंगेल किंवा भारत कोकिलाही उपाधी महात्मा गांधी यांच्याकडून मिळाली. सरोजिनी नायडू यांचे शिक्षण मद्रास, लंडन आणि केंब्रिजमध्ये झाले. ब्रिटिश राजवटी पासून भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या चळवळीकडे आकर्षित झाल्या. त्या भारतीय राष्ट्रवादी चळवळीचा एक भाग बनल्या आणि महात्मा गांधी व त्यांच्या स्वराज्याच्या कल्पनेच्या अनुयायी बनल्या. १८९८ मध्ये नायडू यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. १९०४ पासून नायडू या लोकप्रिय वक्त्या बनल्या. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आणि महिलांच्या हक्कांचा, विशेषतः महिलांच्या शिक्षणाचा प्रचार केला. १९०६ मध्ये कलकत्ता येथे भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस आणि भारतीय सामाजिक परिषदेला संबोधित संबोधित केले. पूरनिवारणासाठीच्या त्यांच्या सामाजिक कार्यामुळे त्यांना १९११ मध्ये कैसर-ए-हिंदी पदवी मिळाली परंतु ही पदवी त्यांनी १९१९ च्या जालियनवाला बाग हत्याकांडाच्या निषेधार्थ परत केली. १९१४ मध्ये नायडू महात्मा गांधींना भेटल्या. त्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या दुसऱ्या महिला अध्यक्षा आणि INC परिषदेचे अध्यक्ष पद भूषविणार्या पहिल्या भारतीय महिला होत्या. १९१७ नंतर त्या गांधींच्या ब्रिटिश राजवटीविरुद्धच्या सत्याग्रहात सामील झाल्या. असहकार चळवळीत ही त्यांचा सहभाग होता. १९२५ मध्ये त्यांची भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षा पदी नियुक्ती झाली. १९२७ मध्ये मध्ये नायडू अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या संस्थापक सदस्य होत्या. १९३० च्या दांडी यात्रेमध्ये त्या सहभागी झाल्या गांधीजींच्या अटकेनंतर दांडी यात्रेचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू यांच्याकडे आले. गांधी आयर्विन करारावेळी नायडू

यांना ब्रिटिशांनी तुरुंगात टाकले. १९४२ मध्ये भारत छोडो आंदोलनात सहभागी झाल्याबद्दल ब्रिटिशांनी त्यांना पुन्हा तुरुंगात टाकले यावेळी त्यांना २१ महिने तुरुंगवास भोगावा लागला .

सरोजिनी नायडू यांचे द बर्ड ऑफ टाईम आणि द ब्रोकन विंग हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. हिंदी महिलेने सुरेख इंग्रजीत लिहिलेल्या या कविता स्वरमाधुर्य, राष्ट्रीय दृष्टिकोन, प्रेमाचा पुरस्कार व क्रांतिकारक राष्ट्रवादी विचार इत्यादी वैशिष्ट्यांनी लोकप्रिय झाल्या. १९४७मध्ये त्या संयुक्त प्रांताच्या राज्यपाल झाल्या. त्या भारताच्या राज्यपाल पद धारण करणाऱ्या पहिल्या महिला बनल्या सरोजिनी नायडू यांच्या कार्यामुळे स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी होण्यासाठी संपूर्ण पिढीतील महिलांना प्रेरणा मिळते. त्यांच्या प्रेरणेने आजही आधुनिक भारतातील अनेक महिला सामाजिक परिवर्तनाच्या लढाईचे नेतृत्व करत आहेत.

५) सुचेता कृपलानी -

सुचेता कृपलानी यांचा जन्म २५ जून १९०८ रोजी अंबाला या ठिकाणी झाला . या एक भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक आणि राजकारणी होत्या. पहिली महिला मुख्यमंत्री म्हणून सुचेता कृपलानीयांच्याकडे पाहिले जाते. बनारस हिंदू विद्यापीठात घटनात्मक इतिहासाच्या प्राध्यापिका म्हणून त्यांनी आपली कारकीर्द सुरू केली होती. १९३६ मध्ये त्यांनी आचार्य कृपलानी यांच्याशी विवाह केला.भारतीय राज्यघटनेचा मसुदा तयार करणाऱ्या उपसमितीचा त्या भाग होत्या. संविधान सभेच्या स्वातंत्र्य अधिवेशनात त्यांनी 'वंदे मातरम' गायले.१९४० मध्ये अखिल भारतीय महिला काँग्रेसची स्थापना केली. ती आजही सक्रिय आहे. गांधींच्या सत्याग्रहात चळवळीत मोर्चा त्यांनी सहभाग घेतला. अहिंसक भूमिगत चळवळीचे नेतृत्व कृपलानी यांनी केले यासाठी १९४० चे दशकात त्यांना अनेकदा तुरुंगवास भोगावा लागला. स्वातंत्र्यानंतरहीत्या राजकारणात सहभागी होत्या. १ डिसेंबर १९७४ रोजी त्यांचे निधन झाले. सुचेता अँड अनफिनिशड ऑटोबायोग्राफी हे त्यांचे आत्मचरित्र आहे.

६) कित्तुर राणी चन्नम्मा -

राणी चन्नम्मा यांचा जन्म १७७८ मध्ये कर्नाटकात झाला. कर्नाटकातील पितृ राज्याची राणी चन्नम्मा हिनेदेखील ब्रिटिशांच्या विरोधात आवाज उठवला. सैन्याने केलेल्या उठावाचे नेतृत्व राणी चन्नम्मा यांनी केले. वयाच्या ३३ व्या वर्षी तिने ब्रिटिशांनी विरुद्ध शूर पुणे लढा दिला. तिचा पराक्रम कर्नाटकातील महिलांसाठी त्यावेळेस प्रेरणादायी ठरला होता. १८२४ मध्ये प्लसच्या सिद्धां सिद्धांता विरुद्ध ब्रिटिशांशी सशस्त्र संघर्ष केला. या संघर्षात त्यांनी हौतात्म्यपत्करले. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या सेनेशी लढा दिला १९२४ ते ३० पर्यंत धर्माच्या तुरुंगात कारावा सुरू केला व तिथेच त्यांचा मृत्यूझाला. तुरुंगात मरण पावलेली ही पहिलीच महिलास्वातंत्र्य सैनिक होय.

७) मातंगिनी हाजरा -

मातंगिनी हाजरा यांचा जन्म १९ ऑक्टोबर १८७० मध्ये झाला. बुढी गांधी आणि बंगालची 'ओल्ड लेडी गांधी' या नावाने त्यांना ओळखले जात होते. छोडो भारत आंदोलनात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. तामलुक पोलिसांनी गोळीबार केला होता आणि या गोळीबारात तीन स्वातंत्र्य सेनानी शहीद झाले होते. तेव्हा ब्रिटिश पोलिसांच्या विरोधात मातंगिनी हाजरा यांनी मोठी रॅली काढली होती. या रॅलीत पाच हजार लोक जमा झाले होते. हातामध्ये तिरंगा घेऊन त्यांनी रॅलीचे नेतृत्व केले. याच आंदोलनात गोळीबार झाला व मातंगिनी हाजरा १९४२ मध्ये शहीद झाल्या. हाजरा या १९३२ मध्ये सविनय कायदेभंग चळवळीत सहभागी झाल्या होत्या तसेच १९३३ च्या बंगाल कर बंदी आंदोलनात त्यांचा सहभाग होता. मातंगिनी हाजरा यांच्या बलिदानामुळे संपूर्ण परिसरात प्रोत्साहन मिळाले व दहा दिवसांच्या आत लोकांनी

ब्रिटिशांना बाहेर काढले आणि तामलुकयेथे स्वतंत्र सरकार स्थापन केले. अशाप्रकारे मातंगिनी हाजरा यांनी आपल्या भारत देशासाठी प्राण समर्पित केले.

सारांश

भारतीय राष्ट्रीय चळवळ ही जगाच्या इतिहासातील सर्वात मोठे जन आंदोलन होते. हाकेवळ स्वातंत्र्याचा लढा नव्हता तर त्याचीमुळे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक संघर्षातही होती. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अनेक पुरुष प्रधान सामाजिक धार्मिक चळवळी सुरू झाल्या. ज्यामुळे महिलांचे सक्षमीकरण झाले. स्वातंत्र्यलढ्याच्या सुरुवातीच्या काळात स्त्रियांचा सहभाग फारच कमी होता. १८८० च्या काँग्रेसमध्येही महिलांचा सहभाग असामान्य होता. बंगालच्या फाळणीच्या काळात म्हणजे स्वदेशी चळवळीत काही प्रमाणात सहभाग वाढला. गांधीजींच्या काळात चळवळीला वेग आला आणि महिलांचा अधिकाधिक सहभाग वाढला. पडदा पद्धती, सती प्रथा यासारख्या सामाजिक वाईट गोष्टी असूनही महिलांनी आंदोलनात सहभाग घेतला. आपल्या देशांतर्गत मूल्यशी तडजोड न करता त्या रस्त्यावर उतरल्या. जेव्हा इतर सदस्य म्हणजे घरातील पुरुष मंडळी स्वातंत्र्यासाठी स्वातंत्र्याच्या कार्यासाठी घराबाहेर असत तेव्हा महिलांनी कुटुंबाची काळजी घेतली. त्यांनी खादी कातण्यासारखा विधायक उपक्रम सुरू केला. खरे तर त्या काळात स्त्रियांवरती अनेक बंधने असताना सुद्धा स्त्रिया घराबाहेर पडल्या. एवढेच नाही तर ज्या काळात ब्रिटिशांच्या विरोधात एखादी कृती करणे सुद्धा खूप अवघड होते अशा काळात महिलांनी ब्रिटिशांच्या विरोधाला न जुमानता स्वातंत्र्यासाठी लढा दिला. आपल्या जीवाची पर्वा न करता त्या स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी झाल्या. या महिला स्वातंत्र्य सैनिकांचे कार्य खरेच खूप मोलाचे आहे. भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात शूरवीरांनी मोलाचे योगदान दिले आहे. या प्रत्येकाच्या योगदानामुळे भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून भारताला स्वातंत्र्य मिळाले. त्या काळात जिथे महिलांवर अनेक बंधने लादण्यात येत होती तिथे काही शूर महिलांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्याची धुरा आपल्या हाती सांभाळली होती. भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात मोलाचा वाटा देत या महिलांनी नारी शक्तीचे प्रदर्शन त्याकाळी केले होते.

निष्कर्ष -

१. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी दिलेले योगदान खूप महत्त्वाचे आहे.
२. भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात महिलांनी दिलेले योगदान आजही खूप प्रेरणादायी आहे.
३. कितीही वेळा अटक झाली, तरीही या महिला स्वातंत्र्य सैनिकांनी आपले कार्य सोडले नाही यावरून त्यांची देशभक्ती समजते.
४. महिला स्वातंत्र्य सैनिकांच्या कार्यातून आजही समाजाला स्फूर्ती मिळते.

तळटिपा

1. बावनकर आर. आर., अ प्रकाशित शोधनिबंध, प्रस्तावना.
2. <https://mr.m. Wikipedia.org>.
3. <https://www.etvbharat.com>

संदर्भसूची

१. बावनकर आर. आर. - भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील महाराष्ट्रातील निवडक स्त्रियांचे योगदान.
२. वासंती फडके- भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील स्त्रियांची भूमिका
३. Esakal- ८ August २०२२ नारीशक्ती
४. Internet